

ՊԱՏՄԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

Պ. Լ. ՈՒԽ ԳԴ.

ԴԱԽԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամմիանոս պատմիչը, որ անձամբ ծանոթ էր այս կոմսին, քանի մը տողով մեզի կը ներկայացնէ զինք. «Մարդ մը, որ խոնարհ ձեւեր առած կը քալէր և շարունակ տխուր արտայայտութիւն մը ունէր գէմքին վրայ, սակայն իր կեանքի բոլոր օրերուն եռանդուն զրդող մըն էր վէճերու»⁽⁹⁾։

«Տերենտիոս դաւադրական խմբակ մը կազմեց քանի մը հեթանոսներով» (խմհայերով)։ Մուշեղ պատմեց կոմսին Պապի ըրածներու մասին։ Տերենտիոս՝ Վաղէս կայսեր գրած նամակին մէջ կրկնեց հայ սպարապետին ըսածները։

Ան կայսեր կը տեղեկացնէր թէ Պապը ամբարտաւան արարքներու տուած էր ինքզինքը, թէ ան իր հպատակներու հանդէպ շատ անգույշ վերաբերում ցոյց կուտար, թէ Պապ սկսած էր պարսկական քաղաքականութիւն մշակել, և ատոր ապացոյցն ալ, անոր հրամանով Պղակ և Արարան իշխաններու սպանումն էր։ Եւ թէ եթէ անմիջական քայլեր չառնուէին Պապը հայ գահէն վար առնելու, ապահովաբար Հայաստան պիտի իյնար պարսիկ զերիշխանութեան տակ։

Վաղէս կայսրը զիւրահաւան, ամէն ըսի-ըսաւի հաւատք ընծայող, «ամբթայ տկարութիւն մը, որմէ նոյնիսկ մեր ասորեայ կեանքին մէջ մարդ պէտք է խուսափի»⁽¹⁰⁾, անմիջապէս Պապը ձեռք ձգելու միջոցներու մասին սկսաւ խօսել։ Կամ աւելի ճիշդը, միջոցը արդէն Տերենտիոս կամար թելադրած ըլլալու էր, որով կայսրը հրամա-

յեց զործադրել այդ՝ առանց ժամանակ կորսնցնելու։

Տերենտիոս ներկայացաւ Պապ թագաւորին, և քաղաքավար ակնածանքով, ինչպէս պարտ ու պատշաճ է երբ արքայի մը կը ներկայանան, յայտնեց թէ Վաղէս կայսրը ներկայ քաղաքական կացութեան մասին անմիջական խորհրդակցութեան համար կը խնդրէր որ Հայոց թագաւորը շտապէր Կիլիկիա գալու, և կայսրն ալ Անտիոքէն պիտի երթար Տարսոն, ուր երկու վեհապետներու տեսակցութիւնը տեղի պիտի ունենար։

Պապ թագաւոր, ընդունելով կայսեր հրաւերը, 300 ընտրեալ ծիաւորներով ճամբայ ելաւ Տարսոն։

Քաղաք հասնելուն, Բիւզանդական զօրքերու պատուոյ գումարտակ մը Պապի տրամադրութեան տակ զրուեցաւ։ Բայց շատ չանցած Հայերը զգացին թէ պատուոյ պահակը աւելի հակիչ խումբ մըն էր, կարծես հայ թագաւորը կասկածելի մէկը ըլլար, որը պէտք է միշտ հսկողութեան տակ ըլլայ։

Օրեր կ'անցնէին։ Պապի հարցումներուն թէ ի՞նչ էր ստիպողական պատճառը իր հոն գալուն, և երբ կայսեր հետ պիտի տեսնուէր, անորոշ պատասխաններով կը ձգձգէին։ Պապ քանի տարիէ ի վեր Վաղէս կայսրը չէր տեսած, այդ միջահատակ թխաղէմ, մէկ աչքը ազատած (կ'երեւի հիւանդութենէ), մեծափոր և ծուռ ծնկերով մարդը⁽¹¹⁾, և կը դարմանար թէ արդեօք ի՞նչ կենսական հարց էր որ ան պիտի խորհրդակցէր հետը։

(9) Ammianus, XXX, 1, 2։

(10) Ammianus, XXXI, 14, 6։

(11) Ammianus, XXXI, 14, 7։

Միաժամանակ Հայաստանի մէջ, Մուշեղ և իր արքանեակները, արդէն Պապի հետանալուն մասին չուզեցին կը տարածէին ժողովուրդի մէջ, զգացնելով թէ շատ չանցած նոր և աւելի լաւ թագաւոր մը պիտի գար:

Եւ այդ ուղիով թեմաք ալ անոնք կը շտապեցնէին Տերենտիոս կոմսը, որ կայսեր գրեց ըսելով թէ անհրաժեշտ էր որ առանց ժամանակ վատնելու, Պոլիս գտնուող Արշակունի իշխաններէն մէկը Հայաստան պէտք է զրկեր որպէս թագաւոր, եթէ չէր ուղիւ որ հայ աշխարհը պարսիկներուն զիրկը իշխայ⁽¹²⁾:

Պապ այլևս չափազանց զգուշութեամբ և շրջահայեցութեամբ կը վարէր ինքզինքը: Կասկածը սկսած էր մտառանջիլ զինք թէ այս ամէնը թերեւ ծուղակ մըն էր իրեն դէմ:

Բախտի բերումով, երկասարդ թագաւորին գաղտնապէս մէկը հազարդեց Տերենտիոսի վերջին նամակի մասին, որով ան Վաղէսէն նոր թագաւոր մը կ'ուզէր Հայոց համար:

Այլ տարակոյս չէր մնար Պապի մտքին մէջ թէ իրեն կը սպասէր զժողով վարձան մը: Տարտոն թակարդ մըն էր, թերեւ ալ գերեզման մը:

Պապի արթնամտութիւնը թեքը առաւ: Փրկութեան միակ միջոցը փութով և յանկարծական փախուստի մէջ կը կայանար: Անմիջապէս Պապ իր մտերիմ խորհրդակիցներուն հետ միասին ծրագրեցին պարսպապատ քաղաքէն փախչել:

Մեծ գաղտնապահութեամբ Պապի հետեորդներուն հրահանգուեցաւ իրենց ձիերը հեծած, երեկոյեան մօտ, այսինչ ժամուն, մօտենալ քաղաքի դռներէն որոշ մէկուն, և տրուած նշանի վրայ ամէնքն ալ, համախումբ կազմով, քառամբակ դուրս խոյանալ:

Դրան պահակները, յանկարծակիի եկած, սուրացող գրոհը չկրցան արգելիլ, և հայ ձիաւորները յաջողութեամբ թոան դուրս:

Պահակապետէն լուր ստանալուն, նահանգի կառավարիչը ահապարեց Պապի ետեւէն, և անոր հասնելուն, աղաչեց որ վերադառնայ: Մերժուեցաւ, և վախճած՝ ետ գնաց:

Անմիջապէս լեզուն մը գինուոր վաղեցին փախչողներու ետեւէն: Երբ մօտեցան չուղ հայերուն, Պապ իր ամենաքաջ ընկերներով դարձաւ յարձակելու, և սոսկալի նետածգութեամբ այնքան լեղապատաս ըրաւ զինք բռնելու եկողները, որ «հազարապետը և ամբողջ լեզունը ա'լ աւելի որքնթաց վերադարձան պարսպները քան անկէ մեկնած էին»⁽¹³⁾:

Երկրի ճամբաներուն անձանթով, Պապ և իր հետեորդները երկու օր երկու զիշեր երկար ուղորպտույտ ճամբորդութենէ վերջ եփրատի եզերքը հասան: Գետը հոն խիստ յորձանուտ էր և խոր: Պահ մը չուարած մնացին: Մեծամասնութիւնը լողալ չէին գիտեր: Նաւակներ չկային: Միաժամանակ ալ վախ կար թէ, իրենք այնքան դարձգարձիկ ճամբաներէ եկած էին, որ գետ զիրենք հալածողները կրնային հասնիլ, եթէ իրենք չկարենային գետը անցնիլ:

Երջապատը ագարակապաններու տունիւր կային, և շատ այգիներ: Ամէն մարդ խորհուրդ մը կուտար թագաւորին, գետը ապահով անցնելու միջոցի մասին:

Պապ հետեւալ միջոցի գիմեց: Ագարակապաններէն հաւաքել տուաւ տիկեր, ուրնք կը գործածուէին զինիի համար, ինչպէս նաեւ անկողիններ:

Ուռած տիկերու վրայ ամբացուցին անկողինները: Այսպիսով յարմարեցուած «լաստ» երէն սուղինի վրայ նստաւ Պապ, յետոյ իր աւագանիին զխաւորները, ձիերնին քաշելով իրենց ետեւէն: Իսկ մնացածները քշեցին իրենց ձիերը ջուրը, և մեծ վտանգներ զիմագրաւելէ վերջ, անմիաս բայց շնչատապաւ կրցան իյնալ միւս ափը:

Հանգստանալու համար կարճ զտղարէ յետոյ, խումբը դարձեալ ճամբայ ինկաւ:

Երբ Պապի փախուստը Վաղէս կայսեր հաղորդուեցաւ, իր մտահոգութիւնը ա'լ աւելի մեծ էր քան իր բարկութիւնը: Ան վախճաւ թէ, Պապ իր հայրենիքը հասնելուն, ալ բոլորովին երես պիտի դարձնէ Բիւզանդիոսէն, ու իրանայ ատար թշնամիին:

Պապ Հայաստան հասնելու չէր: Վաղէս անմիջապէս հրամայեց որ 1,000 փորձառու աղեղնաձիգներ վազեն հայերու ետեւէն:

(12) Ammianus, XXX, 1, 4:

(13) Ammianus, XXX, 1, 5-7:

Անոնց հրամանատար կարգեց երկու հոգի, Դանիելյոս և Բարդիմեբես, որոնք քաջա-
ծանօթ էին երկրի ծակ ու ծուկին։ Եւ
չնորհւեալ այդ ծանօթութեան, շուտընդփոխ
եփրատը անցնելով, հասան վայր մը ուր
Հայաստան տանող երկու ճամբաներ իրարմէ
կը զտուէին միմիայն երեք մզոն հեռա-
ւորութեամբ։

Բիւզանդացի զօրապետները իրենց գու-
մարտակը երկու մասի բաժնեցին։ 500 հոգի
մէկ ճանապարհը բռնեց, 500 հոգի միւսը։

Ուրախ էին։ Ծուղակը լարուած էր, և
Պապը որ մէկ ճամբան ընտրէր, պիտի իշ-
նար մէջը։

Այս երկու ճամբաներուն միջև, ան-
տառի մը մէջ, հայերը դադար առած էին
հանգչելու համար։ Երբ ճամբորդութիւնը
վերսկսէին, պիտի իշնային երկու ճամբա-
ներէն մէկը կամ միւսը, ուսկից քիչ մը
յառաջանալէ վերջ, պիտի հանդիպէին ի-
րենց հալածիչներուն։

Սովորական աննշան պատահար մը Պա-
պի օգնութեան հասաւ։

Ճամբորդ մը, որ կ'աճապարէր եփրատի
ափը հասնիլ, կը տեսնէ զառիվերը զինուոր-
ներով կը վիտայ։ Վախցած անոնց հանդի-
պելէ, կը ձգէ ճամբան և նեղլիկ արահետի
մը հետեւելով, որ երկու ճամբաներու միջև
կը գտնուէր, կը մտնէ անտառ։

Քիչ մը յառաջանալէ վերջ, կը հան-
դիպի հայերու, որոնք զինք կը տանին
Պապի առաջ։

Պապը առանձնակի հարցաքննեց մար-
դը, և անկէ իմացաւ թշնամի զօրքերու
ներկայութիւնը։

Թագաւորը ճամբորդը իր մօտ պահեց
և վստահեցուց զինքը թէ իր անձին ունէ
վտանգ չկար։

Յետոյ Պապ, առանց մէկուն բան մը
յայտնելու, որպէսզի չվախնան, իր մօտ
կանչեց հայ ձիաւոր մը և ապուրից որ ան-
միջապէս աջ կողմի ճամբան երթայ, և ա-
ռաջին գիւղը հասնելուն, թագաւորի և իր
խումբին համար կերակուր և պատուպարան
ճարելու կարգադրութիւն ընէ։

Ապա թագաւորը երկրորդ ձիաւոր մը
կանչեց և զրկեց ձախ կողմի ճամբան, միև-
նոյն յանձնարարութեամբ, առանց մէկը
միւսին հրահանգէն լուր ունենալու։

Երկու ձիաւորներու մեկնելէն վերջ,

Պապը, ճամբորդը որպէս առաջնորդ ունե-
նալով, մացառուտի մէջ կորսուած արա-
հետէն ինք և իրենները անցան, և շատ
չանցած իրենց ետեւ ձգեցին Բիւզանդական
երկու խումբերը, որոնցմէ իւրաքանչիւ-
րը հայ ձիաւորը ձերբակալած, ալ ուրախ
դուարթ կը սպասէր իրենց ուղած մարդուն։

Երբ Հայաստան հասան, և իմացուեցաւ
որ Պապ թագաւոր ողջ առողջ իր երկիրը
եկած է, ժողովուրդը ամենուրեք խանդա-
վառ ուրախութեամբ ողջունեց զինք⁽¹⁴⁾։

Բիւզանդական երկու հրամանատարներ
բոլորովին շուարած, ձեռնունայն ետ դար-
ձան։ Պապի դէմ իրենց կատաղութիւնը
չափ ու սահման չունէր, որ այսպէս անի-
մանալի կերպով իրենց մատերու արանքէն
փախեր էր։ Պարտկելու համար իրենց ան-
ճարակութիւնը, անոնք երգում պատառ
եղան համոզելու վաղէս կայսրը, որ Պապ
կախարդական գաղտնածածուկ միջոցներով
պահ մը կուրցուցած էր Բիւզանդացիները,
խակ իր և իր հետեւորդ հայերուն ալ ձեւերը
փոխելով, իրենց շարքերու մէջէն անցեր
էին առանց տեսնուելու։ Այս տեսակ վտան-
գաւոր կախարդի մը հետ էր կայսեր գործը,
և եթէ վաղէս չուտով անոր հաշիւը չմաք-
րէր, աւելի աղէտալի դէպքեր կրնային
պատահիլ այդ չարագործի երեսէն⁽¹⁵⁾։

Վաղէս ատամները կըճտնց։

Որսը փախած էր, և որսորդը պարապ
թակարդի մօտ նստած։

Բայց որսորդը կ'որոճար։

3. ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

Հայաստան վերադառնալուն, Պապ թա-
գաւոր ունէ վրէժխնդրական քայլ չառաւ, և
շարունակեց իշխել կարծես արտասովոր բան
մը պատահած չըլլար, «լուութեամբ կրելով
իրեն դէմ կատարուած սխալները»⁽¹⁶⁾։

Ան ունէ կասկած չունեցաւ Մուշեղէն։
Պապի աչքին զլխաւոր չարագործը Տերեն-
տիոս կոմսն էր, այդ խոնարհ երեւոյթով
դաւադիրը, մուկեռնալ Ուղղափառեան, որ
Պապի դէմ իր սադրանքը հիւսած կրնար
ըլլալ՝ իրեն հիացող Բարսեղ եպիսկոպո-

(14) Ammianus, XXX, 1, 8-15.

(15) Ammianus, XXXI, 1, 17.

(16) Ammianus, XXXI, 1, 15.

սապետի դրդումով, Բարսեղ, որ Պապը ատելու անքան սուր և ցաւառիթ պատճառ ունէր, և որ կը սքանչանար Տերինտիոսին, զինք «ամենասքանչելի կոմս» կոչելու աստիճան:

Այո՛, այս անուր դաւը Հայոց թագաւորի դէմ ծնունդ առած էր Տերինտիոսի գլխին մէջ:

Մուշեղ Մամիկոնեան, սակայն, ահաբեկեցաւ իրենց գաւի այս կերպ ձախողութենէն: Ոչ մինակ Պապ թագաւոր յետ այնու աւելի հաստատամտութեամբ իր հակաբնական քաղաքականութիւնը շարունակէր և Մուշեղը բողոքովին չէզոքացնէր պետական կեանքի մէջ, այլ, աւելի սարսափելին, եթէ Պապ կերպով մը իմանար Մուշեղի մեղսակցութիւնը իրեն դէմ ի գործ դրուած ոճրապարտ դաւադրութեան, Մուշեղին կը սպասէր միևնոյն սեբախտը որ բաժին ինկաւ Գղակ Մարգպետին: Պիտի գլխատուէր, և գլուխը նիզակի զարնուած, արքունական հրապարակի վրայ պիտի ցուցադրուէր:

Աղէտաւոր ճամբէն որ Մուշեղ ընտրած էր, և կ'ընթանար, այլևս ետ դառնալ կարելի չէր: Այդ կ'առաջնորդէր զինք ահռելի հանգրուանը, Պապ թագաւորի սպանութիւնը⁽¹⁷⁾:

Եւ ոճիրն ալ պէտք է գործուէր Բիւզանդացիներու ձեռքով:

Մուշեղի չափ աճապարանքի մէջ էր նաև Վաղէս կայսրը: Նոր ծրագիր մշակուեցաւ Պապ արքան կարելի եղածին չափ շուտ մէջտեղէն վերցնելու:

Տերինտիոս ետ կանչուեցաւ Հայաստանէն, զգացնելու Հայ թագաւորին թէ Տարսոնի անախորժ միջադէպը բացարձակապէս Տերինտիոսի չար մտքին պտուղն էր, թէ Վաղէս կայսրը բնաւ լուր չունէր, և զոհ դարձած էր նենգամիտ Տերինտիոսի դաւին, այնքան որքան ինքը Պապ: Եւ մինակ բանը որ կայսրը կրնար ընել, կերպով մը Պապ թագաւորին սիրտը առնելու, էր պաշտօնանկ ընել Տերինտիոս կոմսը և աւոր տեղ զրկել Հայոց թագաւորին հրացող հրամանատար մը:

(17) Որքան պարզամիտ անմեղութեամբ Մեսրոպ երէց կը գրէ. «Իբրև տեսի նախարարն Հայոց (Պապի վարմունքը) խորհեցան սպանանել զՊապ, և թագաւորեցնել զբաջն Մուշեղ» (116):

Այս նորեկը Տրայանոս զօրապետն էր: Ան Վաղէս կայսեր այցելած էր Անտիոք, և երկուքը մէկ երկար խորհրդակցեցին Հայոց թագաւորը սպաննելու յարմարագոյն մեթոտի մասին:

Տրայանոս ալ, Տերինտիոսի նման, մուշեղապ Ուղղափառեան էր, այնքան մոլի, որ երբ քանի մը տարի առաջ, Գոթերու դէմ մղած պատերազմին պարտուեցաւ, և Վաղէս զինք կշտամբեց, Տրայանոս, առանց բռնելը ծամմեղու յանգգնութեամբ պատասխանեց թէ, իր պարտութեան պատճառը ոչ թէ իր ապիկարութիւնն էր, այլ Վաղէսի Արիոսեան ըլլալը, որով Աստուած կայսեր դէմ կ'ելլէր⁽¹⁸⁾:

Բաղդատմամբ անժպիտ և սակաւախօս խռովարար Տերինտիոսի, Տրայանոս յայտնուեցաւ անկեղծ բարեկամութեան տաքարիւն և շատախօս մարմնացում: Խնդումներն, լեզուն մեղր ու շաքար, և շողօքութութեան արուեստը հասցուցած այնպիսի կատարելութեան որմէ համակ անկեղծութիւն կը հոսի:

Երիտասարդ արքայի վստահութիւնը շահելու համար ամէն հնարաւոր մեթոտ ի գործ դրաւ՝ տաղանդաւոր գերասանի ճշունութեամբ և արուեստով: Յարգալիր մտերմական շեշտ մը, որ կասկածը կը փարատէ, Բիւզանդական զօրապետի խօսքերը քաղցրացուց և վարմունքը հաճելի դարձուց:

Ամէն անգամ որ Պապ թագաւոր խնձոյք մը կուտար, Տրայանոս, առանց հրաւիրուած ըլլալու, կը վազէր կուգար, իր գովասանքը շաշուելու տրքային: Որպէս թէ Պապ թագաւոր իր գաղտնակիցը եղած ըլլար, անոր կը կարգար Վաղէս կայսեր անձնական նամակները — դիտումաւոր կերպով գրուած, Պապի կարգացուելու —, ուր կայսրը բարեկամական անկեղծ բռնելով կ'արտայայտուէր Հայ թագաւորին մասին⁽¹⁹⁾:

Վերջապէս Տրայանոս շահեցաւ Պապի վստահութիւնը: Անշուշտ իր հայ գաւազիցներն ալ իրենց գերը կատարեցին այդ յաջողութեան մէջ:

Օր մը Տրայանոս Պապ թագաւորը ճաշի հրաւիրեց:

Հրաւերը ընդունուեցաւ առանց ամենադոյզն կասկածի:

(18) Theodoret, IV, 30:

(19) Ammianus, XXXI, 1, 19:

Թերևս եթէ մէկը պատահաբար արքային յիշէր թէ գրեթէ տարի մը առաջ, եւրոպայի մէջ, Քատի ցիլի թագաւորը Գապրիելոս ճաշի հրաւիրուեցաւ Հռոմայեցի զօրապետի մը կողմէ և վայրագաբար ըստանուեցաւ, Պապ ուսերը թօթուեր՝ մեղմ քմծիծաղով մը: Ի՞նչպէս կարելի էր նման քստմեղի բան անկեղծութեան տիպար իր մտերիմ Տրայանոսէն:

Իսկ ընդունելութիւնը սր Տրայանոս սարքած էր Հայ արքային, անտարակոյս Պապին պատճառած ըլլալու էր ինքնագոհ ժպիտ մը: Եւ այդ մասին թագաւորը թեւս համակրական ակնարկութիւն ալ ըրած ըլլալու էր իր բարեկամ Գնել Անձեացի իշխանին, որ Պապին կ'ընկերանար:

Մեծահոգակ վեհապետի մը վայել տալիճանի փառաւոր ցոյցով կ'ողջուէր Տրայանոս իր Արչակունի հիւրը:

Ասպարակի լիզէնականներու չքախուժք մը պատուոյ պահակ կեցած էր սրահի պատերուն երկայնքը, և դուրսը: Լարային և փողաւոր նուագարաններ, երգիչներ: Արծաթ և ոսկի սպասներու փալիւռն ճոխութիւն: Խորտիկներու հագուազիւտ տեսակներ: Ամէն բան ցոյց կուտար թէ Տրայանոս ոչ մէկ նեղութեան առջև կանգ առած էր փառահեղ և յիշատակելի սարքուածքով ողջունելու իր մտերիմ Պապ թագաւորը:

Պապ գրաւեց պատուոյ աթոռը, և երբ զինի տառջին բաժակը մատուցին իրեն, փող, քնար, սրինգ և թմբուկ միանուագ հնչեցին, սրահը լեցնելով արտոժաւուր եւրաշտութեամբ: Երգ ու նուագ շարունակեցին: Գինին չըջանը կ'ընէր սեղանին, և սեղանակիցներու ուրախ տրամագրութիւնը կը բարձրանար:

Պապ թագաւոր իր ձախ ձեռքին բռնած ոսկի բաժակ և աջ ձեռքը ծունկին յինած մինչ անհող կը դիտէր նուագողները, Տրայանոս դուրս ելաւ սրահէն, իր թէ բնական պէտքի համար:

Վայրկեան մը վերջ, հսկայակազմ բարբարոս զինուոր մը, զմէշտեսիլ, աչքերուն մէջ վայրագ փայլով, և ձեռքը մերկացած սուր մը բռնած ներս մտաւ և ուղղուեցաւ դէպի Պապ արքան:

Պապ այդ մէկ երկվայրկեանի մէջ յիշած ըլլալու էր իր թագունին Զարման

դուխտ, դեռ աղջիկ, հագլու քսան տարեկան, յիշած ըլլալու էր երկու փոքրիկ մանչ զաւակները, Արչակ և Վաղարշակ: Անմիջական ազէտի տեսքէն ծնած յուսահատ քաջութեամբ ան խկոյն իր դաշոյնը քաշեց, ոտքի ցատկելով ինքզինքը պաշտպանելու:

Իր ետեւը, իր թէ պատուոյ պահակ կեցած զինուորներ, իրենց սակագորտ վահաններով արգիլեցին արքային փախուստը:

Պապ հագլու ոտքի ելլելու փորձ ըրաւ, երբ բարբարոսի ափէնի սուրը մոկեցնող հարուածներով իջաւ երկտասարդ թագաւորի կրծքին, վզին և երեսին: Պապ ինկաւ սեղանի վրայ, և իր արքայական արիւնը, չըջուած ոսկի և արծաթ բաժակներու զինին խառնուած սեղանի նրբահիւս սփռոցը ներկեց:

Գնել Անձեացին նստած տեղէն վեր ցատկած, խոյացաւ Պապի մօտ և զինք արգիլել ուզող զինուորներէն մին տեղին ու տեղը սպաննեց: Բայց Տրայանոս, որ բարբարոսի հետէն ներս եկած էր, իր սուրը իջեցուց Գնելի գլխին և սպաննեց զայն⁽²⁰⁾:

Ո՞ւր էր Մուշեղ սպարապետը: Փառստոս, որ կատարուած ոճիրի մանրամասն նկարագրութիւնը կ'ընէ, Մուշեղի մասին յիշատակութիւն չունի: Եթէ ան ներկայ էր ճաշասրահին մէջ, անտարակոյս հանդիսատեսի դեր կատարած էր, և աւելի գոհ Ֆեացած երբ տեսաւ թէ Գնելն ալ մէջտեղէն վերցաւ:

Ի՞նչ արդար զայրոյթով Ամմիանոս Մարկելինոսի բառերը կը դողան երբ ան իր գաղափարը կը յայտնէ այս սարսափելի ոճիրի մասին:

«Ահա՛ այս տեսակ դաւաճանութեամբ մը, կը գրէ ան, դիւրահաւանութիւնը անարգօրէն խաբուեցաւ, և այդ ալ ճաշկերոյթի մը ատեն, որ յարգուելու է նոյնիսկ Սե ծովու վայրի շրջապատին մէջ, Հիւրասիրութեան աստուծոյ աչքերուն առջև օտարականի մը արիւնը թափուեցաւ: Եթէ մեռելները ցաւ կրնան զգալ, համբաւաւոր Թաբրիկիոս Լուսինոսը կսկծալի հոնդին արձակած ըլլալու էր այս ամբարտաւան ոճիրին ի լուր, յիշելով իր պարագան, երբ

(20) Ammianus, XXXI, 1, 20, 21. Փառստոս, Ե. 32:

կը կոռէր իր հայրենիքի թշնամի Պիրոս թագաւորին դէմ, որ Բտալիան հուր ու կրակի մատնած էր: Երբ գաղտնաբար Պիրոսի թիկնապահը Ֆաբրիկիոսին առաջարկեց սպաննել իր տէրը անոր բաժակին մէջ թոյն խառնելով, ինչպիսի՜ վեհանձնութեամբ Ֆաբրիկիոս մերժեց թիկնապահին առաջարկը, և Պիրոսին նամակ գրելով զգուշացուց զայն իր անմիջական սպասաւորներէն:

«Ոմանք ուզեցին արդարացնել այս արտասովոր և ամօթալի արարքը, յիշելով օրինակը Սերտերիոսի սպանման (ճաշկերոյթի ատեն): Բայց այդ շողոքորթները չեն գիտեր թէ, ոչ մէկ արարք, որ օրէնքի դէմ է, կրնայ արդարացուիլ ըսելով թէ անոր նման ուրիշ ոճիր մըն ալ գործուած էր, կամ անպատիժ մնացած, ինչպէս կ'ըսէ Յունաստանի յաւիտենական փառք Տեմոսթենէս»⁽²¹⁾:

Պապ թագաւոր հազիւ քսաներեք տարեկան էր, երբ սրախողխող զուլսը կ'իյնար ճաշասեղանի սպասներուն մէջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մուշեղ Մամիկոնեան այժմ կրնար տնօրինել Հայաստանի գործերը իր ուղածին պէս: Ինք և իր արքանեակները կացութեան տէրն էին:

Փառատենչիկ սպարապետը տեսակ մը զինուորական տիրապետութիւն կը հաստատէր, որ Բիւզանդական ուժի կրթնած, պիտի ապահովէր իր բարձր դիրքը: Թէև Պապ թագաւորի վայրագ սպանութեան մէջ իր մեղսակցութիւնը այլևս գաղտնիք մը չէր, և շատեր իմացած էին, բայց Մուշեղ մեծ երկիւղ մը չէր զգար, քանզի իր յաղթութիւնը կատարեալ կը համարէր:

Ան այս անգամ լուրջ պատճառ մը պիտի չունենար մտահոգուելէ նոր Արշակունի թագաւորէն, որովհետև ան ո՞վ ալ ըլլար, Վաղէս կայսեր կողմէ պիտի զրկուէր, և կայսրը իր գասը սովորած, զգուշութեամբ պիտի ընտրէր հայ գահի թեկնածուն՝ Պոլիս գլխունող Արշակունի իշխաններէն:

Վաղէս Հայաստան զրկեց Վարազդատ անունով Արշակունի երիտասարդ իշխան մը⁽¹⁾: Այն իրողութիւնը թէ ատենօք Վարազդատ Շապուհ թագաւորի մօտէն փախուստ տալով ապաստանած էր Պոլիս⁽²⁾, վստահութիւն ներշնչած ըլլալու էր կայսեր թէ Վարազդատ հաւատարիմ պիտի մնար Բիւզանդական արքունիքին, և Հայաստան հասնելուն գործակցէր երգուեալ Բիւզանդասէր Մուշեղի և անկէ ուղղութիւն առնէր:

Այդպէս պիտի չըլլար:

Ի սկզբան, ինչպէս Պապի պարագային, Վարազդատ թագաւոր հուր հետեւեցաւ տիրող կուսակցութեան իշխաններու ցուցմունքին, մինչև կացութեան ընտելանալը:

Հետզհետէ Վարազդատ իր շուրջը բուրեց Պապ թագաւորի երիտասարդ խորհրդականները: Ասոնց կը միանային Մուշեղի թշնամիները, Պարսկական կուսակցութեան մնացած իշխաններէն, մանաւանդ Սահառունեաց տոհմի նահապետ Բատ իշխանը:

Վարազդատ սկսաւ, Պապի նման, Շապուհի հետ բանակցութիւններ վարել: Ան ալ դժգոհ էր Մուշեղի տիկտատորական յաւակնութիւններէն: Բայց ալ աւելի վրդովուած էր իր ազգական Պապ թագաւորի եղբրական սպանման մէջ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլխաւոր պատասխանատուութեան համար:

Վարազդատին պատմած էին ամբողջ դժնդակ մանրամասնութիւնները այդ չարամիտ դաւադրութեան:

Թագաւորը որոշեց Պապին վրէժը լուծել: Եւ կարծես իր ընկիւթին ալ գաժան նրբութիւն մը տալու համար, Վարազդատ իւրացուց Տրայանոս զօրավարի ծրագիրը:

Արքան մեծ ճաշկերոյթ մը սարքեց, ուր հրաւիրեց աւագանին և Մուշեղ Մամիկոնեանը: Նուազ, զինի, համադամ կեւրակուրներ: Ամէնքը տեղին, ինչպէս նաև Վարազդատէ գաղտնի հրահանգ ստացած տասներկու ուժեղ անձեր, որոնք սրահի մէջ յարմար դիրք բռնեցին Մուշեղի նրստած տեղին մօտ:

Գինին առատօրէն չըջանը ըրաւ սեղանին, թէև արքան ինքը խմելէ զգուշացաւ:

(21) Ammianus, XXXI, 1, 22, 23:

(1) Փաւստոս, Ե. 34: (2) Խորենացի, Գ. 40:

ԵՐԵՍՈՒՆ ՏՄԵՐ ԵՌԱՋ

Ս. ՅԱԿՈԲ ԵՒ ՎԱՏԻԿԱՆ

Վատիկանի Մատենադարանին Արևելեան Բաժնին Մատենադարանապետը՝ Մոնսինյոր Թիսերան 1923ի Յուլիոսին այցելած էր Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր և այդ առթիւ հետաքրքրուած էր տեսնել Ս. Յակոբի տպարանը և Ձեռագրաց Մատենադարանը, որ հաստատուած է Ս. Թորոս եկեղեցւոյն մէջ, հուրի և ջուրի անթափանցելի ապահով շէնք մը:

Յարգելի Մատենադարանապետը հիացած է Հայ Ձեռագիրներու այս ճոխ հաւաքածուն վրայ, և միւս կողմէն փափաք յայտնած է գնել Ս. Յակոբի Տպարանէն լոյս տեսած գիրքերէն Վատիկանի Մատենադարանին համար: Ս. Պատրիարք Հայրը իմանալով ասիկա, ուզուած հատորները նուիրած է Վատիկանի Մատենադարանին:

Մօնսինյոր Թիսերան, Հռոմ վերադարձին, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքին այս նուիրատուութիւնը կը տեղեկացնէ Սրբազան Քահանայապետին, որ ի նշան իր գոհունակութեան Ս. Յակոբի Մատենադարանին կը նուիրէ լուսատիպ օրինակը այն յունարէն Յայտմաւուրքին, որ՝ յատկապէս գրչագրուած է Բիւզանդիոնի Հայազգի Վասիլ Բ. Կայսեր (976 - 1025) համար^(*):

Մօնսինյոր Թիսերան իր տեսակցու-

թեան պահուն յայտնած է Ս. Պատրիարք Հօր թէ սկսած է կազմել Վատիկանի Մատենադարանին մէջ գտնուող Հայերէն Ձեռագիրներուն Մայր Յուցակը:

Յարգելի Մատենադարանապետին այդ գործը, լատիներէնով, լոյս տեսած է Վատիկանի տպարանէն. հոյակապ հրատարակութիւն մը, շքեղ տպագրութեամբ, որմէ օրինակ մը նուէր զբկած է Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր, Երուսաղէմի Դամիսիկեան գիտուն Միաբանութենէն Հայր Արքի ձեռքով, իմացնելով միանգամայն թէ այս գործին առաջին երկու օրինակներէն մին Ս. Պապին ներկայացուցած է, իսկ միւսն ալ Դուրեան Ս. Պատրիարքին:

Ն. Ամեն. Սրբազնութիւնը պաշտօնագիրով մը իր շնորհակալութիւնը յայտնած է Մօնսինյոր Թիսերանին:

Մանօք. — Այս ստոյգ տեղեկութիւններով ինքնին կ'ուղղուին վերջիւս Հայ թերթերու մէջ Ս. Յակոբի և Վատիկանի յարաբերութեանց մասին տեսնուած ալընդալոյ լուրերը:

(Սիոն, 1928 Փետրուար, էջ 64):

(*) Ինչպէս որ այս Ձեռագրին ընդգիրը գլուխ գործոցն է յոյն գրչագրութեան և մանրակարգութեան, նոյնպէս այս լուսատիպն ալ գլուխ գործոց մըն է գեղարուեստական տպագրութեան: Գործին իտալերէն վերնագիրն է Il Menologio di Basilico I I (Cod Vaticanum Greco 1613), տպագր. Torino, Fratelli Bocca - Editioni, MdeceVII. Այս օրինակը կը կրէ 116 թիւը:

Տրամագրութիւնները բարձրացան, և ուրախութեան ալիքը ծփաց շքեղ սրահին մէջ:

Վարազդատ ոտքի ելաւ գոյուր երթալու, իբր թէ բնական պէտքի համար:

Սա կանխաւ որոշուած գաղտնի նշանն էր:

Տասներկու մարդիկ ինկան Մուշեղի վրայ, և անոր թևերը բռնելով զինք անշարժութեան մատնեցին:

Մուշեղ զայրացած, ոտքի վրայ կեցող թագաւորին հարցուց. «Այս ինչո՞ւ համար է»:

Վարազդատ՝ դէպի գուռը յառաջանալով, պատասխանեց անգոսանօք. «Գնա Պապ թագաւորի մօտ, անոր հարցուր և կ'իմանաս թէ ինչո՞ւ համար է»⁽³⁾:

Մուշեղ Մամիկոնեան իր գլխովը վճարեց Պապ Արշակունիին ունեցած պարտքը:

Մինչ տասներկու հոգի Մուշեղի թևերը գամուած պահեցին, Բատ Սահառունին սուրը հանեց և անոր գլուխը կտրեց:

(29)

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

(Վ Ե Ր Զ)

(3) Փառաոս, Ե. 35: Մեսրոպ երէց՝ Վարազդատ թագաւորին Մուշեղի ըսած բառերը կուտայ այս կերպ. «... Եւ Վարազդատ ասէ, գնա՛, դու հարց ցՊապ, թէ զնա վասն է՞ր ետուր ի ձեռս սպանողացն» (118):